

IMPRESII ȘI REFLECȚII CRITICE PRIVIND EVOLUȚIA MENTALITĂȚILOR ȘI IDENTITĂȚILOR RELIGIOASE ÎN SPAȚIUL SOCIETAL EUROPEAN

Liliana Trofin

MOTTO: „*Omul este împăratul creației,
dar coroana lui este împletită din spini*”
(Părintele Efreim Filotheitul)

Impressions and Critical Reflections on the Evolution of Mentalities and Religious Identities in the European Social Space

Abstract: Studies show that the process of „disenchantment of the world”, which preceded the appearance of secularization, it is generated by the conflict between religion and cultural systems. Gradually, it will reach diminishing social role of the values of religion in the society. Today, many Europeans claim to belong to theistic religions. However, still exist the countries where an overwhelming majority of the citizens are Christian.

Keywords: *mentality, identity, society, religion.*

În loc de introducere

În contextul secularizării gândirii, literatura modernă, antropologia, psihologia, sociologia, științele politice, etnologia, etologia și alte științe noi oferă un teren fertil studiului mentalităților în societatea europeană, creând noi teritorii ale cunoașterii, prin disoluția vechii unități a filosofiei creștine a umanului¹.

Dând Cezarului cele ce sunt ale lui, nu putem nega faptul că modernitatea a adus cu sine „specializarea muncii, raționalizarea, urbanismul, disciplina și, nu în ultimul rând, secularismul”², încercând în același timp „să unifice toate aceste

¹ Religion in a Secularizing Society: The Europeans' Religion at the End of the 20th Century (volumul 5 din European Values Studies European Values Studies), eds. Loek Halman, Ole Riis, BRILL, 2003, *passim*; Bryan S. Turner, Classical Sociology, SAGE, 1999, p. 187; idem, The early Sociology of Religion, vol. 1, Taylor & Francis, 2004, p. 1-14 (v. Introduction).

² Bogdan Moșneagu, Biserica Ortodoxă Română și modernitatea. Procesul secularizării și caracteristicile sale, în Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca, tom. XLVII, 2008, p. 107-122 (în special p. 108), <http://www.historica->

caracteristici într-o mare povestire despre procesul civilizării”³. Și tot în cadrele modernității breșa dintre Stat și Biserică devine tot mai vizibilă⁴. În chip firesc, „Idea creștină a mântuirii de greșeala adamică, pe care Biserica creștină încerca să o ducă la bun sfârșit cu ajutorul Statului, a avut de suferit în secolul al XIX-lea, deoarece vechiul parteneriat medieval dintre tron și altar a început să nu mai fie respectat”⁵. Vedem cum o întreagă pleiadă de gânditori a dorit să-l „umanizeze” pe Dumnezeu ca să-l „divinizeze” pe om, promovând vederi liberale și polemizând cu cei cărora nu le împărtășeau ideile radicale: limitarea universului omului, alungarea lui Dumnezeu și a Bisericii din lume, distrugerea echilibrului naturii și a cosmosului, abandonarea valorilor sacralului pentru a face loc unei lumi autonome „ca principii și orientare” et alia⁶. Urmarea acestui demers pătimaș a fost aceea că însăși existența umană avea să sufere, devenind „din teonomă, autonomă, iar în această deturnare omul angajează întreaga lume”⁷. Finalmente, vidul spiritual și existențial creat după ruptura dintre om și Dumnezeu a afectat și creștinismul, în sânul căruia au apărut „mișcări harismatice”, care încearcă să depășească criza lumii moderne, oferind soluții bizare: un creștinism fără Hristos⁸.

Această schimbare a raporturilor dintre lume și Dumnezeu a condus la apariția unei crize identitare, având implicații multiple asupra sferei sociale, implicit asupra relației Stat-Biserică. Putem sesiza lesne apariția unor schimbări la nivelul mentalului colectiv. Deși valorile religioase nu-și pierd importanța socială, unii oameni preferă să aleagă alte repere după care să-și ghideze viața. Explicația rezidă în faptul că liberalismul permite omului și, prin extensie, subsistemelor sociale să activeze autonom, fără un

cluj.ro/anuare/AnuarHistorica2008/06.pdf, accesat online 09.12.2016.

³ *Ibidem*, p. 108.

⁴ *Ibidem*, p. 108-109.

⁵ *Ibidem*, p. 109.

⁶ Vasile Borca, *Ontologia umanului privită prin prisma antropologiei biblice*, în *Studia Universitatis Septentrionis Theologia- Orthodoxa*, Anul V, Nr. 2, iulie-decembrie 2013, p. 21, http://tas.ubm.ro/pdf/SU_cuprins/Studia_2_2013.pdf, accesat online 06.12.2016; J.F. Maclear, *Church and State in the Modern Age: A Documentary History*, Oxford University Press, 1995, p. 283 și *passim*; Louis A. Ruprecht, *Afterwords: Hellenism, Modernism, and the Myth of Decadence*, SUNY Press, 1996, p. 23 și urm.

⁷ Casian Filip, *Omul și lumea, sens și finalitate existențială*, în *Studia Universitatis Septentrionis Theologia-Orthodoxa*, ed.cit., p. 163.

⁸ Ion Popescu, *Creștinism și postmodernism*, în *Teologia*, anul XII, nr. 1, 2008, p. 120, http://www.revistateologia.ro/downloads/Teologia/1_2008.pdf, accesat online 06.12.2016.

control din partea religiei ca în evul mediu⁹. „Este o mișcare progresivă spre laic, fiind evitate în primul rând ierarhiile și instituțiile religioase. Laicizarea se extinde prioritar în practică, empiric”¹⁰. În acest context, individualismul nu face altceva decât să scoată în evidență chipul omului înstrăinat de Dumnezeu. De aceea, nu ni se pare exagerată afirmația conform căreia Biserica este „ultimul bastion” al popoarelor europene, care se împotrivesc distrugerii chipului lui Dumnezeu în om.

Modernitatea și religia

Spre deosebire de elenism, care era fascinat de contemplarea cosmosului, evreii au venit cu mesianismul lor, o noutate care a marcat istoria spiritului uman¹¹. Sesizând acest aspect, Berdiaev spune că nici religia greacă, nici filosofia nu promovau libertatea omului¹². Resemnarea sau supunerea anticilor față de destin este „cea mai caracteristică trăsătură a imaginii spirituale lăsate de lumea și conștiința elină. Această lume nu avea conștiința libertății, a subiectului creator de istorie, subiect fără de care istoria este imposibilă, după cum imposibilă este săvârșirea ca și receptarea ei”¹³. Accentul este pus pe formă și nu pe conținut în lumea elină, atrage atenția gânditorul rus¹⁴. Or creștinismul schimbă paradigma, valorizând conținutul și nu forma¹⁵. Istoria lumii nu a început cu acel „cosmos desăvârșit” al elinilor, ci cu

⁹ Constantin Cuciuc, **Sociologia religiilor**, ediția a III-a, București, Editura Fundației România de Măine, 2006, *passim*, <http://www.scribd.com/doc/9248216/An-3-Sociologia-Religiilor>, accesat online 06.12.2016.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Nikolai Berdiaev, **Sensul istoriei**, Iași, Editura Polirom, 2016, *passim*; *vezi* și Stanley E. Porter, Andrew Pitts, **Christian Origins and Hellenistic Judaism: Social and Literary Contexts for the New Testament**, BRILL, 2012, p. 251 și *passim*; Walther Eichrodt, **Theology of the Old Testament**, volume two, Westminster John Knox Press, 1967, p. 85-89; Philo (of Alexandria), **On the Creation of the Cosmos According to Moses**, ed. by David Theunis Runia, BRILL, 2001, p. 106; **Traditions of Theology: Studies in Hellenistic Theology, Its Background and Aftermath**, edited by Dorothea Frede, André Laks, BRILL, (Leiden·Boston·Köln), 2002, p. 284; Christos C Evangelou, **Hellenic Philosophy: Origin and Character**, Ashgate Publishing, Ltd., 2012, p. 61-62; John Corrigan, Frederick Denny, Martin S Jaffee, Carlos Eire, **Jews, Christians, Muslims: A Comparative Introduction to Monotheistic Religions**, second edition, Routledge, 2016, p. 61-62 și urm.

¹² Nikolai Berdiaev, *op.cit.*, *loc.cit.*

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

„libertatea, libertatea de a face rău¹⁶. Evenimentele sunt „unice” și „irepetabile” și nu „repetabile”, istoria fiind în acest caz „un mister cu început și sfârșit”¹⁷. Recunoscând un scop final pentru omenire creștinismul a conștientizat unitatea acesteia¹⁸. Negarea dimensiunii istorice a creștinismului și a omului reliefează atitudinea anarhică a celor care neagă libertatea spiritului uman¹⁹, deși se ascund în spatele unor valori fundamentale, precum „libertate”, „egalitate” și „solidaritate”.

Orice epocă istorică este generatoare de mituri²⁰, având un impact direct asupra mentalităților și identităților colective. Chiar și epoca Marii Revoluții franceze are propriile sale mituri. Toate au un limbaj codificat și urmăresc „descreștinarea” maselor²¹. Îndepărtarea lui Dumnezeu din conștiința omului aduce în prim plan un aspect esențial: spațiul în care s-a petrecut secularizarea²². Crearea omului nou este facilitată de cultul Ființei Supreme instituit în 1794, menit fiind să ofere un „minimum de confort spiritual credincioșilor sau celor care încă credeau în Dumnezeu sau Providență”²³. Însă cei care își făceau iluzii legate de libertatea religioasă sunt treziți din reverie de discursul lui Robespierre din 7 mai 1794: „...Fanatiques, n’esperez rien de nous. Rappeler les hommes au culte de l’Être Suprême, c’est porter au fanatisme un coup mortel. Prêtres ambitieux, n’attendez donc pas que nous travaillons à retablir votre empire...”²⁴. Peste timp, efectele secularizării sunt evidențiate de Nicolae Iorga, care vorbește de „prăpădul” făcut „de ideile abstracte, filosofice, sistematice, mania silogistică a secolului al XVIII-lea, dărâmand lucruri ca să puie în loc doar stâlpi cu inscripții, pe atât de pompoase, pe cât de fără efect”²⁵. Realitate este cruntă, iar „duhul nimicniciei” și al „disoluției universale” se manifestă din nou zgomotos. Undeva, la orizont se

¹⁶ **Ibidem.**

¹⁷ **Ibidem.**

¹⁸ **Ibidem.**

¹⁹ **Ibidem.**

²⁰ **Ibidem.**

²¹ **Ibidem.**

²² Nicolae Achimescu, **Secularismul ca atitudine spirituală care-l ignoră pe Dumnezeu**, p. 13, http://www.revistateologia.ro/downloads/Teologia/4_2004.pdf, accesat online 09.12.2016.

²³ Bogdan Moșneagu, **op.cit.**, p. 113.

²⁴ **Ibidem.**

²⁵ Nicolae Iorga, **Idei asupra problemelor actuale**, București, Editura Cugetarea, 1935, p. 12 și *passim*, <http://www.dacoromanica.ro>, accesat online 10.12.2016.

conturează silueta omului „care e de nicăieri și de peste tot, aflat „în afară de tradiție” și „înstrăinat de mediul în care a trăit”²⁶.

E adevărat că schimbarea se produce în timp, între anumite limite. Cu toate că mentalitatea credinciosului se află la polul opus laicizării, ea nu nereușește să evolueze prea mult, deoarece se bazează pe credință²⁷. Dar să vedem ce este credința. Pentru Gustave Le Bon, de pildă, ea reprezintă „elementul esențial al mentalității”, „liantul social” cel mai răspândit, „izvorul multor prejudecăți și opinii sociale” și, nu în ultimul rând, „sistemul de referință al indivizilor”, care-și lasă amprenta în modul lor de viață și în mentalul colectiv²⁸.

Tot pe această linie se înscrie și gândirea lui Freud, cel care vedea în religie „acea nevroză obsesională a umanității care, ca și cea a copilului, își are originea în complexul Oedip, în relația cu tatăl. Potrivit acestei concepții, s-ar putea emite ipoteza că abandonarea religiei trebuie să aibă loc cu inexorabilitatea fatală a unui proces de creștere și că în prezent ne aflăm în mijlocul acestei faze de dezvoltare. Atitudinea noastră față de acest proces ar trebui să se orienteze după exemplul unui educator înțelept, care nu se opune transformării în fața căreia se află, ci, dimpotrivă, caută să o favorizeze, limitând violența irupției”²⁹. Comentând acest paragraf Silviu Rogobete arată că Freud vedea în religie nici mai mult nici mai puțin decât „un infantilism psihic” și „o nevroză obsesională ce trebuia tratată ca oricare altă nevroză”; omul religios era „un candidat pentru instituțiile de recuperare mentală, la un loc cu ceilalți bolnavi psihici”³⁰. Deoarece religia era „simptomul unei boli sociale”, salvarea era legată de îndepărtarea de ea.

²⁶ *Ibidem, passim.*

²⁷ Alexander Mitjashin, *Liberalism and Skepticism*, Cambridge Scholars Publishing, 2009, p. 127 și *passim.*

²⁸ Gustave Le Bon, *Opiniile și credințele*, București, Editura Științifică, 1995, p. 9-11; cf. Ion Chiciudean, Bogdan-Alexandru Halic, *Imagologie. Imagologie istorică*, București, 2008, p. 73 (nota 7), 74, notele 1-3, <https://ro.scribd.com/doc/12407838/imagologie-istorica>, accesat online 06.12.2016.

²⁹ S. Freud, *The Future of an Illusion*, (1927), London The Penguin Freud Library, Strachey, J., Ed., 12: 226-227; cf. Silviu Rogobete, *Religie și schimbare socială. Câteva reflexii asupra rolului religiei în societatea contemporană*, în volumul *Pentru o democrație a valorilor: strategii de comunicare religioasă într-o societate pluralistă. Seminar internațional organizat la Colegiul Noua Europă*, București, 30 noiembrie-1 decembrie 2001, p. 42, nota 2, <http://www.nec.ro/data/pdfs/publications/boltzmann/pentru-o-democratie-a-valorilor/democratie.pdf>, accesat online 06.12.2016.

³⁰ Silviu Rogobete, *op.cit.,loc.cit.*

Abia apoi se va putea vorbi de „începutul însănătoșirii”³¹. Lumea fără religie este o lume ideală.

Pentru Marcel Gauchet „ieșirea din religie” sau secularizarea Occidentului contrastează cu acea „reactivare a identităților religioase în restul lumii”³². Mulți europeni care „și-au uitat propriul trecut” par să nu mai înțeleagă „ce înseamnă religia pentru acele societăți în care ea are încă o forță foarte structurantă”³³. Dacă ei își permit luxul să vadă în religie „un sistem de credințe individuale și private”, restul lumii nu vede astfel problema, chiar dacă mondializarea accelerează secularizarea³⁴. Pentru „ceilalți” această „ieșire din religie” „coabitează cu aspirația la regăsirea religiei tradiționale”³⁵. În fond, reactivarea identităților religioase, crede Marcel Gauchet, nu face decât să trădeze „eșecul formelor anterioare de modernizare”³⁶. Care sunt acestea? „Occidentalizarea în marș forțat, dezvoltarea, naționalismul arab, panarabismul, socialismul, toate au dat greș. Ce a mai ramas din ele? Identitatea religioasă, conștiința colectivă strânsă în jurul unei tradiții. Împingeți această mișcare de regăsire până la ultimele consecințe și veți vedea că vă aflați în fața fundamentalismului, care nu presupune doar regăsirea religiozității obișnuite, ci și a adevărului originilor deturnate de coruperea proprie a vremurilor pe care le trăim”³⁷. Și pentru a fi cât mai convingător, Marcel Gauchet amintește scandalul iscat în jurul „caricaturilor lui Mahomed”, care nu a făcut altceva decât să scoată în evidență „imensul resentiment al unor populații care se simt disprețuite, aruncate la marginea istoriei, într-o situație de veșnic eșec față de un Occident care nu își dă seama ce forță distructivă au modurile sale de a acționa și de a gândi pentru raporturile sociale împământenite, mai ales în acel islam care nu este doar o credință, ci și, în aceeași măsură, o regulă de viață”³⁸. Mai mult, „Occidentul este orb la efectele acestei mondializări a economiei și a moravurilor – în ceea ce privește dezagregarea familiei tradiționale, schimbarea violentă a relației dintre barbați

³¹ **Ibidem.**

³² Vezi interviul luat lui Marcel Gauchet de Henri Tincq și publicat în *Le Monde* din 11 martie 2006 - <http://www.revista22.ro/a-href-occidentul-este-orb-la-efectele-mondializarii-economiei-si-a-mo-2608.html>, accesat online 06.12.2016.

³³ **Ibidem.**

³⁴ **Ibidem.**

³⁵ **Ibidem.**

³⁶ **Ibidem.**

³⁷ **Ibidem.**

³⁸ **Ibidem.**

și femei, a raporturilor între generații”³⁹.

Ținând cont de evoluția societății actuale, observațiile lui Marcel Gauchet nu sunt lipsite de realism. La urma urmei, ce mai înseamnă astăzi religia? Care este rolul ei social? Poate fi identificată sau nu religia cu „un principiu fundamental care animează adaptarea deciziilor de către actori”⁴⁰, după cum opinează unii specialiști? Este sau nu „un element esențial inerent oricărui spațiu geotnic de civilizație”⁴¹? Dar o „componentă a formării identității naționale”⁴² și „un element important în raportul național (statul național) – supranațional (factorul cultural-religios instituționalizat)”⁴³? Ne putem gândi la ea ca la „o parte integrantă a unei entități culturale, o verigă a procesului istoric în cadrul căruia prezentul provine din trecut”⁴⁴? Poate fi ea definită ca „un sistem solidar de credințe și practici ce se raportează la lucrurile sfinte”⁴⁵ sau noțiunea de sacru a căpătat alte valențe în epoca contemporană? Fiind un „ansamblu de manifestări concrete a unei credințe care separă oamenii printr-o dimensiune spirituală ce transcende condițiile lor psihice”⁴⁶, prezența ei poate fi privită ca o îngrădire a comunicării interumane? În mare, răspunsul la aceste întrebări este unul afirmativ, chiar dacă comportă unele nuanțări de la caz la caz. Nimeni nu poate împiedica Occidentul narcisist și apostat să se sinucidă ritualic cu zâmbetul pe buze. Cu adevărat periculos este însă gestul său de a impune altora modelul său suicidar.

Identitate și mentalitate religioasă

Știm că tradiția, Biserica și familia sunt prin excelență spații de păstrare a valorilor identitare. Oana-Elena Petcu susține că identitatea unei comunități se construiește prin „raportare la «Celălalt»”, pe seama căruia sunt lăsate, de regulă, majoritatea defectelor, dacă nu chiar toate. De aceea, orice imagine, indiferent pe cine reprezintă (pe „Noi” sau pe „Celălalt”), conține întotdeauna o doză variabilă de imaginar⁴⁷. Observațiile sale sunt corecte cu mențiunea că în planul

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Valentin Beniuc, Victor Juc, **Factorul confesional în relațiile internaționale. Monografie**, Chișinău, 2008, *passim*, http://irim.md/new/images/Factor_Conf.pdf.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷Oana-Elena Petcu, **Identitatea europeană și jocul alterității. Reinventarea unei istorii**

mentalului colectiv schimbările legate de percepția asupra străinului s-au aflat în relație strânsă cu discursul identitar al Bisericii. Cu privire la acest aspect, facem precizarea că astăzi apartenența religioasă mai constituie un factor relevant pentru relațiile interumane doar în societățile tradiționale, care văd în religie sursa formării identității etno-culturale, precum și „puntea de legătură cu restul lumii”⁴⁸. Fără a intra în detalii de fond, credem că uniformizarea poate avea loc în zona economică și politică, nu și în cea religioasă. Centrul discuției ar trebui să se deplaseze în jurul axei formată din etnie-confesiune⁴⁹. Are dreptate Peter Kosolowski în lucrarea **Imaginer l’Europe** atunci când afirmă că „spiritualitatea creștină este europeană”, în pofida faptului că Iluminismul a încercat crearea altor structuri spirituale, care „se consumă în sfera tentativelor de creare a unor noi forme de religii”⁵⁰. De aceea, nu poate fi o simplă coincidență faptul că asistăm la acest început de mileniu la o luptă finală împotriva creștinismului. Scopul este același: crearea unei „religii unice și sincretist secularizante”, menită să satisfacă orgoliile „sectelor de intelectuali”⁵¹. Și Ilie Bădescu sesizează transformările care se produc în cadrul mentalului colectiv. Respingerea religiei atinge în opinia sa „forme de o vulgaritate incredibilă”⁵². „Pomirea obscură de a distruge, de a sfâșia fața liturgică a lumii și de a «nimici» interiorul tainei liturgicale, eucharistice este o probă a fenomenului de dezdemnezeire a lumii. Biserici demolate sau preschimbate în grajduri ori magazii, batjocorirea simbolului eucharistic, alungarea religiei din școală, tipărirea unor biblioteci întregi destinate unei singure cărți, Biblia, sunt toate semnele unei tendințe apostatice către dezdemnezeirea lumii”⁵³.

Fenomenul este sesizat și de Marcel Gauchet. Întrebat de Henri Tincq dacă este frapat de ascensiunea deriziunii care își ia ca țintă toate religiile, acesta a dat un răspuns tranșant, care nu lasă loc de interpretări: „Ba da. Deriziunea care

comune, în *Cultura ideilor*, nr. 250 din 10-decembrie-2009, <http://revistacultura.ro/nou/2009/12/identitatea-europeana-si-jocul-alteritatilor-reinventarea-unei-istorii-comune/>, accesat online 06.12.2016.

⁴⁸ Andrei Gheorghită, Raoul Rusalin, **Identitate religioasă și integrare socială**, p. 92-115, <http://web.ulb si biu.ro/andrei.gheorghita/documents/a02.pdf>, accesat online 06.12.2016.

⁴⁹ Ioan Chirilă, **Despre globalizare între „mit și iluzie” (identificarea elementelor teoretice care afirmă conținutul religios al conceptului și care sunt generatoare a câmpurilor de interferare spirituală)** - <http://jsri.ro/ojs/index.php/jsri/article/viewFile/227/226>, accesat online 06.12.2016.

⁵⁰ **Ibidem.**

⁵¹ **Ibidem.**

⁵² Ilie Bădescu, **Sociologie Noologica**, București, Editura Mica Valahie, 2011, p. 463.

⁵³ **Ibidem.**

se practică de, să zicem, două-trei decenii în Europa prezintă un element de noutate. Ea ilustrează accelerarea «ieșirii» din religie despre care vorbeam. Am trecut dincolo de critica antireligioasă pe care o cunoșteam odinioară și care exprima o ostilitate de principiu față de un sistem pe care îl combați pentru că este contrar spiritului libertății. Oricât de violentă, opoziția presupunea un soi de înțelegere între opozanți: voi credeți în autoritatea revelației, noi credem în autonomia rațiunii. Disensiunea era ireconciliabilă, în schimb exista un consens implicit în legătură cu miza înfruntării – inclusiv în privința ridicolului care ucide. Deriziunea ne împinge în afara acestui acord implicit prin desființarea terenului pe care se situează credința. În felul acesta, deriziunea este chiar mai jignitoare pentru o conștiință religioasă decât anticlericalismul sau ateismul tradiționale, care puteau răni, dar care aveau o solidă rațiune de a fi. Deriziunea rănește conștiința religioasă în ce are ea mai profund: sentimentul că existența are o anumită gravitate, sensul întrebărilor ultime în fața morții, lumea de dincolo, mântuirea. Toate acestea sunt batjocorite cu o superficialitate satisfăcătoare⁵⁴. Marcel Gauchet pune punctul pe „i”. Vedem cu ochii noștri cât de înspăimântătoare este superficialitatea omului care s-a pierdut pe sine pentru a fi pe placul altora.

Concluzii

Contrar părerilor scepticilor, în stadiul actual al evoluției societății europene, religia are capacitatea de a răspunde provocărilor modernității, conferind omului echilibrul interior atât de dorit⁵⁵. Acesta nu mai este vulnerabil în fața celor două tentații majore ale societății, respectiv puterea politică și cea economică, știind să prețuiască adevăratele valori⁵⁶.

Într-o societate marcată de superficialitate și egoism, unde importante sunt aparențele și banii, „adaptabilitatea și dinamismul devin aproape o condiție sine qua non a păstrării Bisericii, a discursului religios, în sfera educării omului contemporan în și pentru valoare, iar „dublarea” existențială efectivă, singura cale de a-l sustrage fie și într-o mică măsură, diverselor tendințe manipulative exercitate asupra conștiinței sale”⁵⁷.

⁵⁴ *Supra* nota 32.

⁵⁵ Silviu Rogobete, *op.cit.*, *passim*.

⁵⁶ Christian Tămaș, **Valori false, valori adevărate: Comunicarea religioasă în contextul neopăgânismului contemporan**, *passim*, http://www.nec.ro/data/pdfs/publications/boltzmann/pentru-o-democratie-a-valorilor/Christian_TAMAS.pdf, accesat online 11.01.2017.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 80.